

ДІАЛЕКТНІ РИСИ В ІМЕННИКОВІЙ СЛОВОЗМІНІ В МОВІ УЧИТЕЛЬНИХ ЄВАНГЕЛІЙ XVI–XVII СТ.

Проаналізовано специфічні форми однини іменників, засвідчені в мові учительних Євангелій XVI–XVII ст. Указані іменникові форми виявляють територіальну специфіку мовлення творців пам'яток, про що свідчить існування відповідних явищ у сучасних західноукраїнських говірках.

Ключові слова: історична діалектологія, діалектизм, учительні Євангелія.

Проанализированы специфические формы единственного числа имен существительных, засвидетельствованные в текстах учительных Евангелий XVI–XVII вв. Указанные формы имен существительных подчеркивают территориальную специфику речи авторов памятков, о чем свидетельствует существование соответствующих явлений в современных западноукраинских диалектах.

Ключевые слова: историческая диалектология, диалектизм, учительные Евангелия.

The research into manifestation of dialectal singular noun forms in the language of 16th-17th century didactic Gospels has been carried out. Indicated noun forms reveal territorial speech specificity of didactic Gospels writers as evidenced by the existence of corresponding phenomena in modern Western Ukrainian dialects.

Keywords: historical dialectology, dialectal element, didactic Gospels.

Учительні Євангелія (далі УЄ) є дуже цінними, проте на сьогодні мало вивченими джерелами до історії української мови. Ці збірники проповідей на недільні і святкові дні протягом року були дуже поширеними на українських землях у період XVI–XVII ст., про що свідчить велика кількість збережених списків (їх відомо понад сто). Мова цих пам'яток – книжна українська, зі значною кількістю народнорозмовних елементів, і діалектних зокрема. Унікальність УЄ в тому, що вони стали одними з перших перекладів Біблії українською мовою (адже часто містилися, окрім проповідей, ще й відповідні євангельські уривки). УЄ мали найбільше поширення на заході України, у гірських місцевостях – більшість відомих текстів потрапили до книгозбірень із церков Галичини та Закарпаття, а зараз найбільше рукописів зберігається в бібліотеках Львова та Варшави.

Певні списки УЄ відомі в мовознавчій науці завдяки працям О. Петрова, І. Панькевича, Л. Деже, І. Керницького, В. Німчука, М. Кочіша, У. Добосевич, Г. Чуби та ін. Практично всі дослідники мови УЄ наголошували на тому, що вона містить дуже багато діалектних виявів. Проте мова більшості УЄ із книгозбірень Львова ще не була об'єктом мовознавчого вивчення, зокрема з погляду історичної діалектології; немає публікацій, які б висвітлювали діалектне підґрунтя мови великої кількості текстів УЄ. Тому актуальним є вивчення масиву цих пам'яток, які зазвичай виявляють західноукраїнські діалектні риси, проте можуть містити локальні відмінності залежно від місця постання того чи того списку.

Отож, мета дослідження – визначити специфічні риси мови УЄ, пов'язані з українськими діалектами, а відтак – зробити припущення про належність пам'яток до певного говіркового масиву. Такий підхід передбачає порівняння мови УЄ з даними про поширення певних явищ в українських діалектах. У статті зупинімося на рисах, що виявлені в системі відмінкових форм однини іменників. Схарактеризуємо ймовірні діалектні елементи в 13 списках УЄ, які зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. Василя Стефаника. Відбір саме цих текстів умотивовано значним обсягом кожного зі списків, а отже, їх репрезентативністю.

Називний відмінок. Іменник *церква* у Н. і З. в. у мові УЄ вжито у давній формі *церков*: *цр̃ковъ бжїА* (XIII, 19а); *прише^оши во цр̃ко^о* (XII, 25б). Збереження архаїчних форм іменників колишніх *-ї*-основ – риса передовсім карпатської говіркової групи [2, с. 53; 3, с. 225; 5, с. 122; 10, с. 90; 12, с. 229; 13, с. 48; 17, с. 46].

Родовий відмінок. Більшість іменників ч. р. у Р. в. одн. мають паралельні форми з закінченням *-а* і *-у*: *доброго разоума* (XI, 63б) та *ве^олу^у розуму* (XI, 84а); *до огнА вѣчнаго* (IX, 3а) та *яко огню на голову Єго насыпаєшь* (IX, 6б); *дома їлєва* (100а) та *дому свого* (X, 96б) і багато ін. Форми на зразок *раА, вѣка, рода, страха* тощо могли постати під церковнослов'янським впливом. Проте відомо, що говірки заходу України мають відмінні від літературних закінчення. Паралельні форми з *-а* й *-у* для багатьох іменників (*рока* і *року*, *роума* і *роуму*, *дома* і *дому* тощо) зафіксовані в говірках Закарпаття та Лемківщини [4, с. 63; 5, с. 115; 12, с. 183; 15, с. 55]. Форми на зразок *ліса, голода, вогня, сніга* відомі в північнобойківських говірках [13, с. 48].

У більшості УЄ трапилося закінчення *-є* у Р. в. іменників ч. р. колишніх основ на приголосний (і не тільки): *ис каменє* (I, 150а), *нїѣшнєго... днє* (I, 39а); *ω^m полуднє* (V, 28б); *близко того колодАСе!* (X, 45а); *ω^m ступоу^uмо...ω^m путє!* своєго злого (XII, 89а), *до ты^{oc}нє* (XII, 68а), *подлА студєнцє* (XII, 316б). Закінчення *-є* і *-А* часто виступають як паралельні: *того днА* (II, 57а) і *кождого днє* (II, 104б); *до каменА* (XI, 100б) і *ис каменє* (XI, 20а) тощо. Дослідник І. Керницький називав закінчення *-є* в іменниках різних основ рисою тільки бойківських і лемківських пам'яток [7, с. 407]. Найпослідовніше цю флексію зберігають бойківські говірки [2, с. 53; 9 с. 126–127; 14, с. 125;], інколи й від іменників інших основ (*місяцє*) [6, с. 5]. Закінчення *-є* відоме і в говірках Закарпаття [4, с. 68; 12, с. 199]. На Лемківщині його переважно витіснило *-а* [5, с. 116; 12, с. 199].

З діалектним мовленням доцільно пов'язати закінчення *-є* в іменниках ж. р. колишніх основ на *-ї-* та на приголосний: *любвє* (I, 138б); *до...црквє* (II, 175б); *ω^m кровє* (V, 149б); *еди^h сн̄ь в матерє* (III, 99б) тощо. Часто в УЄ відбито процес уніфікації закінчень: *пролитїє кр̄ьви* (II, 40а); *до црк̄ви* (VI, 47а); *любви вашєи* (III, 46а). В архаїчних карпатських говірках закінчення *-є* збережене до сьогодні, зокрема воно характерне для бойківських, також існує в центрі й на сході Закарпаття, Лемківщині [4, с. 68; 12, с. 230]. В одному з УЄ *-є* навіть вжито у прикладі *нѣмаєшь одѣнА або шатє! вєсѣ^lнои* (IV, 174б), що виявляє індукційний вплив цієї флексії на іменники інших типів.

Іменники колишніх *-ја-*основ у Р. в. одн. здебільшого мають етимологічну флексію *-ѣ*: *на низкості землѣ тои* (I, 11б); *ст̄ои бѣѣ* (I, 272а); *волѣ вашєи* (V, 5а); *боурѣ яковои* (IV, 89б), рідше закінчення *-и*: *вєлїкоє дрѣжѣнА! земли* (IV, 42а); *пань виньници тои* (III, 82б) (де кілька таких написань є практично в кожному списку). Форми на зразок *земли*, ймовірно, передають вимову закінчення як [и], що існує в більшості південно-західних діалектів і є наслідком взаємодії закінчень твердих і м'яких основ іменників.

Закінчення *-и* властиве іменникам ж. р. колишніх *-ї-*основ: *из високості* (I, 38б); *вкусити см̄рти* (XI, 2б). Характерно, що в деяких УЄ в цих іменниках виступає *-ы*: *ω^m всАкаго гнѣва и напасты* (VII, 127а), *наясти^c и наптити^c до сытосты!* (VII, 129б) (також у XI, IX, IV). Таке сплутування виявляє звучання флексії як [и] (а не [і]), що збережене в південно-західних говірках [1, № 175; 5, с. 121; 12, с. 227; 13, с. 49] (за винятком територій, де вимова колишнього *i висока, наприклад, на Лемківщині [10, с. 103]).

Іменники с. р. колишніх *-n-* і *-t-*основ у Р. в. найчастіше мають закінчення *-є*: з *раменє фараонова* (I, 53а), *для именє Бжїа* (I, 75а); *проклАтого кнАжате* (II, 195а); *ω^m племєнє* (V, 178а); *ма^mка того дитАте* (III, 193а); *мнѣ нѣколи не да^l еси ні козлАте* (IV, 6а) тощо. Дослідники зазначали, що таке закінчення типове для бойківських та лемківських пам'яток [7, с. 405]. Збереженість флексії *-е* – риса карпатських говорів [10, с. 90], такі форми існують переважно в західнокарпатських та лемківських говірках [1, № 186; 5, с. 124; 12, с. 245], на інших територіях іменники часто набувають закінчень *-и* чи *-а* [2, с. 53–54; 15, с. 55]. Іменники *-n-*основ можуть мати флексію *-(ен)и*: *имени твоего* (I, 113а); *сѣмени своєго* (IV, 252б) (у більшості УЄ), а також (рідко) *-А*: *ведле имА іѵ х^cѵа* (III, 69б).

Давальний відмінок. У Д. в. одн. іменники ч. р. з основою на твердий приголосний набувають закінчення *-у* або *-ови* (обидві флексії вживано приблизно з однаковою частотою): *іωсифу снѹ своєму* (VI, 51а), *тому свѣту* (VI, 33б), *ономов члкови адамови* (VI, 87б) тощо. Іменники з основою на м'який приголосний мають графічні варіанти цих закінчень *-єви* або *-ю*: *ко томж^{жс} концє-ви* (I, 301б); *коню оудила вкладаємо въ оуста* (IV, 24а); *моло^оцєви* (IV, 162а); *шарканєви* (XII, 314а). Вирівнювання системи словозміни спостерігаємо в іменнику ч. р. *-а-*основи: *къ ісаієви* (XI, 171а). Закінчення *-ови* та *-у* можуть паралельно вживатися в одному слові: *ісусж наввину* (I, 57а) і *къ ісови* (I, 28а) та ін. Про те, що в закінченні *-ови* останній звук був [и], свідчать досить часті написання з *-овы*: *приближа^лсА к домовы* (VII, 3б), *на снѣ^о Смієвы* (VII, 192б); *мови^л адовы* (X, 313б) та ін. Перевага закінчення *-ови* над *-у* (також для назв неістот) – ознака діалектів південно-західного наріччя [3, с. 210], зокрема карпатських [2, с. 54; 4, с. 63; 5, с. 115; 13, с. 50; 15, с. 55]. В УЄ закінчення *-ови*, *-єви* здебільшого вживані в іменниках – назвах осіб, проте його можуть набувати й іменники – назви тварин та неістоти: *оужови* (I, 258б); *животь мо^і адови приближилсА* (II, 35а); *къ пжтєви* (II, 125а); *огнєви* (V, 180а); *те^н сА сталь главою оуглови* (XII, 166а) та багато ін. Пам'ятки української мови відбивають територіальну диференціацію в поширенні обох флексій, наприклад, у північних грамотах XIV–XV ст. трапляється тільки *-у(-ю)*, а в галицьких – також *-ови(-єви)* [11, с. 24], у пам'ятках XVI ст. такий територіальний розподіл зберігається, зокрема, це закінчення переважає в текстах із карпатських територій [8, с. 41–43].

Іменники колишніх *-ja*-основ (і з основою на *-ц* зокрема) у Д. в. закінчуються на *-и*: *къ...вл^ощ^и нашои б^ии* (VI, 144а); *д^ии своєй* (X, 57б); *къ то^у вєчер^и* (IX, 122а), *разумно^у зє^мли* (IX, 128б). Винятків мало: *д^иѣ своєи* (XII, 105а). У літературно-писемній мові XVI–XVII ст. уживали обидва закінчення, це було можливим через співіснування двох діалектних систем – південно-західного наріччя й решти українських наріч, у яких виникла флексія *-ѣ* ([i]) під впливом іменників твердої групи [16, с. 838]. Збереженість давнього закінчення *-ja*-основ досі є ознакою південно-західних говорів [3, с. 210], так само для них характерне закінчення *-и* в іменниках *-і-*, *-ї-* та основ на приголосний [3, с. 210; 5, с. 122–124; 12, с. 227, 230;]. В УЄ ці іменники закінчуються тільки на *-и*: *мовили єго ст^ой м^лт^и* (X, 307а); *матери* (I, 293а), *к...ц^ркви* (I, 95а); *любви Єго покарѣтисѧ* (VI, 159а). Є де кілька прикладів написання закінчення *ы*, що свідчить про вимову: *м^лт^и б^лгосты єго!* (VII, 179а); *проповѣдати єв^лїю виш^смоу твары!* (IV, 36а).

У Д. в. одн. іменники с. р. на *-ѧ* мають на письмі закінчення *-їю* або ж *-ю*: *всѧкому с^творєнїю* (VI, 17б); *смирєнїю ... оучиль* (II, 5б), *къ собраню* (II, 32а); *къ шафованю* (V, 140б); обидві форми в УЄ вживано поряд. Закінчення *-ю* набувають також іменники колишніх *-n-* і *-t-*основ: *овчатю* (II, 2б); *ст^му имену* (III, 193а); *кнѧжатю* (XI, 150б), *ст^моу отрочатю* (XI, 158а), *ст^моу с^тменю* (XI, 174б). Як правило, *-у* в іменниках *-n-* і *-t-*основ досі збережене в архаїчних карпатських говірках, зокрема в закарпатських [12, с. 239, 245], лемківських [5, с. 124]; воно було засвідчене й у наддністрянських та надсянських говірках [10, с. 75]. У трьох УЄ ці іменники мають закінчення *-єви*: *имєнєви* (I, 274б), *плємєнєви* (I, 315б) (також у II, X). Флексії *-єви* (*-єви*) за аналогією до іменників ч. р. поширені на території Карпат [2, с. 54; 5, с. 117; 12, с. 236; 15, с. 55;].

Орудний відмінок. Діалектне закінчення *-ов* трапалося у трьох списках: *зажєгши свѣчкоу а закрыєть єи коробковѣ* (II, 191–192); *и^з жєно^в* (XII, 349а); *своєвѣ дѧковѣ* (XIII, 51а), *Смиє^м, або гадино^в* (XIII, 172б) (в останньому УЄ найчастіше), але виключно в іменниках колишніх *-a-*основ. Форми на *-ов*, за Ю. Шевельовим, поширювалися саме з карпатського регіону на схід і південь [16, с. 868]. Зараз *-ов* існує в більшості південно-західних говірок, зокрема в усіх карпатських [1, № 171; 2, с. 55; 3, с. 211; 4, с. 66; 12, с. 216; 13, с. 51].

Іменники колишніх *-ї-основ* в Ор. в. мають або закінчення *-ію* (*ию*): *свѣтлостіѣ* (VI, 77б); *за помочию твоєю* (III, 133а); *тѣ^{жс} костію* (IV, 237а), або *-ю*: *оноѣ сѣтлю* (VI, 158б); *и жєлѣзо^м*, *и мѣдлю* (X, 313б); *з чєлѣдлю* (XII, 308а). Кілька разів воно написано як *-ью*, що може виявляти говіркову рису: *из великою корис-тью* (XI, 185а); *лютоє! смѣтлю!* *померли* (XIII, 129б). Форми на *-ю* переважають у галицьких та молдавських пам'ятках, рідкісні в текстах із Волині й Наддніпрянщини [8, с. 90]. Флексія *-ю* в іменниках ж. р. колишніх *-ї-основ* типова для книжної мови XVI–XVII ст., вона часто траплялася в пам'ятках із Карпат. Таке закінчення на сьогодні не дуже поширене в діалектах південно-західного наріччя – флексію *-у* вже витіснила *-ов*, проте частково *-у* (із подвоєнням попереднього приголосного) зберігають деякі лемківські й бойківські говірки [1, № 176; 12, с. 227–228].

Місцевий відмінок. У формі М. в. одн. іменника ч. р. ужито флексію *-єви*: *о и³ бавитєлєви нашє^м* (VII, 23б). Для південно-західного діалектного мовлення закінчення *-ови* у М. в. одн. не характерне, проте його засвідчують деякі боржавські, марамороські та ужанські говірки [1, № 181, 182; 12, с. 188; 15, с. 56].

У кількох випадках бачимо закінчення *-ы*: *оу тѣны* (X, 14б); *в...мѣ^с тины!* *прєбываймо* (VII, 127а); *ходили по пустыны* (XI, 41б). Діалекти південно-західного наріччя, і карпатські зокрема, зберігають флексію *-и* [пор.: 1, № 172, 173; 2, с. 57; 3, с. 210; 10, с. 79]. Збереження етимологічних флексій в УС вказує на те, що ці форми були властивими для мовлення переписувачів.

Кличний відмінок. У Кл. в. одн. лише в одному випадку трапилося давнє закінчення *-и* (в іменнику *смерть*): *гдє єсть смѣ^рти витѣ^{жс} твоє* (III, 24б). Воно може бути книжною рисою, проте зазначимо, що І. Верхратський засвідчив на півночі Лемківщини схожу форму Кл. в. (*молодости*) [5, с. 122].

Як бачимо, більша частина виокремлених діалектизмів – архаїчні форми, порівняно мало говіркових рис у текстах УС постали пізніше на діалектному ґрунті. Більшість перелічених ознак переконливо вказує на південно-західні діалекти української мови. Характерно, що виявлені особливості властиві передовсім карпатським говорам, для словозміни яких, власне, притаманна збереженість давніх закінчень. Це, до того ж, не суперечить інформації

про походження більшості текстів УЄ (див. вище). Для точнішої локалізації УЄ потрібно, однак, аналізувати діалектні риси мови пам'яток комплексно, беручи до уваги й форми інших частин мови, а також приділити увагу фонетиці, синтаксису, лексиці згаданих текстів. Такий аналіз розкриває широкі перспективи для подальших студій з діахронної діалектології, адже вивчення говіркових рис у мові УЄ дозволить, по-перше, виявити нові дані про поширення тих чи тих особливостей у мовленні західноукраїнських земель XVI–XVII ст., доповнивши вже наявну інформацію про регіональну специфіку української мови вказаного періоду, а по-друге, аналіз імовірних говіркових елементів допоможе визначити походження нелокалізованих пам'яток.

ДЖЕРЕЛА

- I** – УЄ 1588 р., ф. 2 (Нар. дому), № 379.
- II** – УЄ ост. чверті XVI ст., ф. 2 (Нар. дому), № 77.
- III** – УЄ 1635 р., ф. 2 (Нар. дому), № 62.
- IV** – УЄ пер. чверті XVII ст., ф. 2 (Нар. дому), № 31.
- V** – УЄ кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 77 (А. С. Петрушевича), оп. 1, № 31.
- VI** – УЄ кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 77 (А. С. Петрушевича), оп. 1, № 77.
- VII** – УЄ кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 77 (А. С. Петрушевича), оп. 1, № 78.
- VIII** – 1634 р., ф. 77 (А. С. Петрушевича), оп. I, № 23.
- IX** – УЄ 1641 р., ф. 77 (А. С. Петрушевича), оп. 1, № 32.
- X** – УЄ кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 1 (НТШ), оп. 1, № 91.
- XI** – УЄ близько 1640 р., ф. 1 (НТШ), оп. 1, № 236.
- XII** – УЄ др. чверті XVII ст., ф. 1 (НТШ), оп. 1, № 397.
- XIII** – УЄ 1668 р., ф. 1 (НТШ), оп. 1, № 234.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Атлас української мови:** в 3 т. – К.: Наук. думка, 1988. – Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / [ред. Я. Закревська]. – 520 с.
2. **Бандрівський Д. Г.** Говірки Підбузького району Львівської області / Д. Г. Бандрівський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 104 с.

3. **Бевзенко С. П.** Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.
4. **Верхратський І.** Знадоби до пізнання угорско-руських говорів. Ч. I. Говори з наголосом движимим / І. Верхратський. – Львів, 1899. – 276 с.
5. **Верхратський І.** Про говор галицьких лемків / І. Верхратський // Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 5. – 489 с.
6. **Дэже Л.** Украинская лексика середины XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ) / Л. Дэже. – Дебрецен, 1985. – 525 с.
7. **Керницький І. М.** Деякі морфологічні особливості бойківських і лемківських говірок за пам'ятками XVI–XVII ст. / І. М. Керницький // Праці XII республіканської діалектологічної наради. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 402–411.
8. **Керницький І. М.** Система словозміни в українській мові: на матеріалах пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький. – К.: Наук. думка, 1967. – 288 с.
9. **Лесів М. Я.** Українські говірки у Польщі / М. Лесів. – Варшава: Український архів, 1997. – 496 с.
10. **Матвіяс І. Г.** Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К.: Наук. думка, 1990. – 164 с.
11. **Мозер М.** Причинки до історії української мови / Міхаель Мозер. – Х.: Харківське історико-філологічне т-во, 2008. – 832 с.
12. **Панькевич І.** Українські говори підкарпатської Русі і сумежних областей. Ч. I. Звучня і морфологія / Др. І. Панькевич. – Прага, 1938. – 550 с.
13. **Пура Я. О.** Говори західної Дрогобиччини. / Я. О. Пура. – Львів: Львівський держ. педагогічний ін-т, 1958. – Ч. I. – 88 с.
14. **Свенціцький І.** Бойківський говір с. Бітля / І. Свенціцький // ЗНТШ. – Львів, 1913. – Т. 114, Кн. 2. – С. 117–153.
15. **Чередниченко І. Г.** Деякі особливості говірок Ужгородської округи Закарпатської області / І. Г. Чередниченко // Діалектологічний бюлетень. – К., 1950. – Вип. 2. – С. 47–60.
16. **Шевельов Ю.** Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов – Х.: Акта, 2002. – 1054 с.
17. **Stieber Z.** Dialekt Lemków. Fonetyka i fonologia / Zdzisław Stieber. – Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1982. – 113 s.

Надійшла до редколегії 04.11.2013